

ІНШОМОВНІ ЛЕКСЕМИ В НОМІНАЦІЙНИХ І АРЕАЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСАХ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті з'ясовано участь лексем іншомовного походження в номінаційних і ареалогічних процесах у східноподільських говірках; визначено найбільш відкриті до запозичень групи лексики; вказано на особливості засвоєння іншомовної лексики в говірках.

Ключові слова: східноподільські говірки, іншомовна лексика, ареалогія, номінація.

Запозичення було і залишається одним із продуктивних шляхів поповнення лексичного складу української мови і потребує докладного вивчення різних аспектів засвоєння запозичених слів. С.І. Олексієнко відзначає, що запозичення є складний і довготривалий процес перетворення іномовного матеріалу у слово, подібне споконвічному. Ця адаптація передбачає формальне (фонетичне, граматичне) і семантичне освоєння його [8, 60].

Слова польського походження (полонізми) займають значне місце в лексико-семантичній системі говорів української мови, а це зумовлює потребу в їх докладному вивченні. Полонізмом традиційно вважають слово або його окреме значення, вислів тощо, запозичені з польської мови або утворені за її зразком [10, 466].

Об'єктом нашого дослідження є лексико-семантична система східноподільських говірок, локалізованих у західних районах Черкаської та Кіровоградської, східних – Вінницької, північно-західних – Одеської областей¹. Для дослідження було обрано тематичні групи лексики бджільництва, рибальства, тваринництва, будівництва, побуту, одягу, прикрас, родильної та весільної обрядовості. Не всі тематичні групи і говірки обстежені однаковою мірою, проте опрацьований матеріал виказує загальні тенденції функціонування полонізмів у східноподільських говірках.

У структурі східноподільських говірок полонізми утворюють значний пласт лексики, хоча не є визначальними для ареалогії, і не завжди усвідомлювані як чужорідний елемент. Мовці не ідентифікують як іншомовні лексеми *фі'ранка* 'коротка занавіска на вікні', *л'устро* 'дзеркало', *ца'рата* 'клейонка', *с'лойік* 'скляна банка', *р'инка* 'глиняна посудина напівсферичної форми з широким отвором', *танок* 'прибудова з площадкою і східцями біля входу в будинок', *тарец'* 'дерев'яна посудина для зберігання солі', *па'тел'н'а* 'сковорода', *філ'і'жанка* 'чашка', *по'ренча* 'спинка ліжка', *корок* 'пробка', *хохл'а* 'велика розливна ложка', *к'риси* 'верхні краї миски, горщика', *бал'і'я* 'круглої форми металева посуда для купання', *кухол* 'металева посудина з вушком для води', *шап'лик* 'дерев'яна помийниця, низька широка діжка з двома вухами', *бал'цанка* 'бляшанка для зберігання рідини', *капа* 'скатерка', *ва'зон* 'кімнатна рослина, що вирощується у горщику', *рон'дел* 'біла череп'яна велика миска', *бам'бак* 'вид тканини', *б'ігос* 'обов'язкова страва із капусти на весіллі', *заўше* 'завжди', *каш'кет* 'чоловічий головний убір', *ма'рудити* 'нервувати', *пар'тачити* 'щось робити не дуже добре'.

Найменше полонізмів зафіксовано у ТГЛ назв традиційних занять подолян, зокрема ТГЛ рибальства, бджільництва, тваринництва, будівництва, та в лексиці родинних обрядів, що свідчить про їх автохтонність, а отже, і лексики, яка їх обслуговує. Найбільш відкритими до запозичень є тематичні групи лексики побуту, лексики на позначення людини і її рис, одягу, взуття і прикрас, чому сприяють позамовні чинники: довгий час на Східному Поділлі проживала значна кількість польського населення [5, 31]. Мовні факти є додатковим свідченням про показники напрямків переміщення носіїв діалектів [11, 163].

Проникаючи в нове мовне середовище, запозичене слово пристосовується до чужої лексичної системи, входить у чужі для нього лексичні зв'язки. Більшість дослідників виділяє три етапи запозичення: фонетична адаптація іншомовного слова; морфологічна адаптація запозичення; семантичне освоєння [6]. Суть семантичного освоєння полягає в становленні лексичного значення іншомовного слова у новому мовному середовищі [8, 60].

Як правило, запозичується лексема із значенням, яке вона мала в мові-донорі. Запозичена з польської мови лексема *ман'кет* (ЕСУМ, III, 288) у досліджуваних говірках

¹ Мережу досліджуваних говірок див. за джерелом Березовська. Дослідження у Східноподільському лінгвокраєзнавчому центрі Уманського державного педагогічного університету ведеться комплексно в одній мережі за різними тематичними групами

формує щільний ареал на позначення кінцевої частини рукава і вживається паралельно із фонетичними варіантами *ман'жет* / *ман'жет* / *манд'жет* (к.№ 7). Літературно нормативний варіант *ман'жет* (СУМ, IV, 620) витісняє на периферію структури говірки запозичення *ман'кет*. У мові старшого покоління зафіксовано лексему *пу'л'аре"с*, яка, як і в польській мові (ЕСУМ, IV, 633), позначає гаманець. У досліджуваних говірках на позначення прикраси для вух активно побутує лексема *кул'чики*, що вживається переважно у плюральній формі (к.№ 4). Назва є запозиченою з польської мови, де могла виникнути в результаті зближення *kolczyk* 'сережки' з *kulka* 'кулька', зменшено від *kula* 'куля' (сережки іноді мають форму кульок); польське *kolczyk* початково було зменшеною формою від праслов'янського *kolce* 'кружок, кільце' (ЕСУМ, III, 138). Словник української мови лексему *кульчик* реєструє з ремаркою *діалектне* (СУМ, IV, 396). Лексема *ра'тонда* у «Словнику назв одягу та взуття у східнопоміських говірках» зареєстрована зі значенням 'одяг, який не прилягає до тіла' (Березовська, 240). З аналогічним значенням лексема функціонує у польській мові (ЕСУМ, V, 128). «Словник української мови» лексему *ротонда* кодифікує з одним із значень 'верхній жіночий теплий одяг без рукавів у вигляді довгої накидки' (СУМ, VIII, 889).

У процесі запозичення слово чи словосполучення може зберігати своє вихідне значення або змінювати його. Більшість лексем польського походження у східнопоміських говірках зберігає вихідне значення. Окремі лексеми, зберігаючи вихідне значення, розширюють свою семантичну структуру. Наприклад, лексема *па'ц'орки*, зафіксована у східнопоміських говірках, за даними «Етимологічного словника української мови», є запозиченням з польської мови; польське *paciorki* «чотки, намисто» - форма множини від *paciorek* «молитва; намистинка» (намистинками на чотках відраховується кількість прочитаних молитов); польське *paciorek* є демінутивом від *pacierz* «молитва», яке зводиться до латинського *pater* «батько, отець» (першого слова молитви *Pater noster* «Отче наш») (ЕСУМ, IV, 323). Лексема *пацьорки* відома переважній більшості говірок української мови в численних фонетичних і лексико-семантичних варіантах. Словник української мови лексему *пацьорки* реєструє з ремаркою *діалектне* з двома значеннями: 1) 'намисто'; 2) 'мотузки, нитки, шнурки, пасма' (СУМ, VI, 103). У східнопоміському ареалі лексема *пацьорки*, реалізована фонетичними варіантами – *па'ц'ерки*, *па'ц'ерки*, *па'ц'орки*, *па'цурка*, має розгалужену семантичну структуру, що дозволяє розглядати як омоніми лексеми на позначення комплексів *намисто*: 1) 'прикраса, яку жінки носять на шії, намисто'. 2) 'намистини. 3) 'прикраси на взутті з намистин'; *нитки*: 1) 'бахрома'. 2) 'китиці. 3) 'заплутані нитки'. 4) 'скручена нитка із прядива'. 5) 'вузол, що утворився на заплутаній нитці під час шиття голкою'. 6) 'довгі нитки'. 7) 'скручені нитки, які заплутались під час шиття машинкою'. 8) 'скручені нитки по краях незарубленої хустки'. 9) 'скручені нитки на домотканому полотні'. 10) 'стрічки різного кольору – кісники'. 11) 'шнурки'. 12) 'дрібно посічені краї тканини'; *тканина*: 1) 'зїжмакана тканина на одязі'. 2) 'зжата тонка тканина, з якої шили легкий жіночий одяг' (Березовська, 195 – 196). Лексема *бидло* з польської *bydło* 'худоба' (ЕСУМ, I, 182) у досліджуваних говірках позначає семи 'худоба, скотина' та 'невихована, некультурна людина'. З такими значеннями лексема відома загальнонародній мові (СУМ, I, 191).

Окремі полонізми у досліджуваних говірках втрачають первинну семантику, наприклад, лексема *вар'ї'ят* у польській мові передає значення 'божевільний' (ЕСУМ, I, 333). У говірках досліджуваного ареалу лексема позначає сему 'нерозумний, розбишака'. У словосполученні *ї'валтом кри'чати* 'дуже кричати' вжито лексему *ї'валт*, яка в польській мові позначає сему 'насильство' (ЕСУМ, I, 485). Лексему *вар'цаба/ вар'цаб* з ремаркою *діалектне* подає Словник української мови (СУМ, I, 295) зі значеннями «лутка», «підвіконня», «одвірок». Цю назву, згідно з «Етимологічним словником української мови» (ЕСУМ, I, 335), запозичено із польської мови, де лексема *warcaba* передає значення 'шашки' (ЕСУМ, I, 335), 'дошка для гри' (Brückner, 615). У східнопоміських говірках лексема *вар'цаба* та її фонетичні варіанти *вар'цаб/ ар'цаба* мають розгалужену семантичну структуру: 'вертикальні бруски рами вікна', 'коробка вікна', 'коробка дверей', 'одвірок, один із двох вертикальних брусів рами дверей', 'підвіконня' (к.№ 1). З діалектних українських словників лише «Лексикон Львівський» фіксує слово *вар'цаба* зі значенням 'шашки' або 'дошка для гри в шахи'. Первинне значення, з яким лексема була запозичена в українські говірки, у східнопоміських не відзначено. Розвиток семантики запозиченої лексеми *вар'цаба*, очевидно, відбувався так: 'шашки' → 'дошка для гри в шахи' → 'дошка будь-яка' → 'одвірок, один із двох вертикальних брусів

рами дверей', 'коробка дверей', 'вертикальні бруски рами вікна', 'коробка вікна', 'підвіконня'.

Деякі полонізми мовці використовують для передачі додаткової маркуючої ознаки реалії, наприклад, на позначення сковороди у говірках зафіксовано синонімічний ряд *сковорода*, *сковор'їдка*, *ча́ра*, *ча́ричка*, *па́тел'на* і лише остання, запозичена з польської мови *patelnia* (ЕСУМ, IV, 313; Brückner, 413), реалізує у досліджуваних говірках сему 'велика сковорода'.

На високий ступінь освоєння полонізмів вказує їх широке коло сполучуваності, наприклад, лексема *л'о́ха* входить до номінацій – вільних словосполучень *л'о́ха ўго́дована*, *л'о́ха до́бра* 'стара свиня', *л'о́ха мо́лода* 'молода свиня, що не парувалась', *л'о́ха на ото́рос'і* 'свиноматка, яка має скоро народити', *л'о́ха п'ід'мосна*, *л'о́ха роспо́рос'ана* 'свиня, яка має приплід', *л'о́ха ста́ра* 'стара свиня', 'стара свиня, що не парувалась'.

Номінація *хата на с'лу́пах* реалізує сему 'стара глиняна хата'. Хоча сама лексема *слуп*, запозичена з польської, де позначає *stovp* (ЕСУМ V, 310), у досліджуваних говірках уже поза словосполученням не вживається, все ж у свідомості мовців зберігаються окремі семи 'колода, з якої роблять опорні стовпи', 'перший брус, що кладеться на підвалину (товсту балку-основу дерев'яної стіни)', 'товста балка, що є основою стіни' (к.№ 2).

Про адаптацію лексеми в іншому мовному середовищі свідчать дериваційні процеси, у яких бере участь твірна основа запозиченої лексеми. Найчастіше від полонізмів за допомогою власне мовних афіксів утворюються лексеми зі значенням здрібнілості: *поре'н'чатко* 'бильце ліжка', *л'ус'терко*, *л'устречко*, *л'ус'терце* 'маленьке дзеркало', *кухлик* 'невелика глиняна посудина для пиття води, молока', *це'берка*, *цебрик* 'кадіб із перерізаної впоперек на дві частини діжки', 'дерев'яне відро, яким витягали воду з криниці', *граф'інка* 'невеликий скляний довгоший посуд для горілки', *риночка* 'невелика глиняна посудина напівсферичної форми з широким отвором', *с'лойічок* 'невелика скляна банка', *л'ошичка* 'свинка до півроку'; прикметники на позначення рис людини: *балу'хатий* 'той, який має великі очі', *вар'гатий*, *тем'батий*, *тем'батен'кий* 'той, хто має великі губи'.

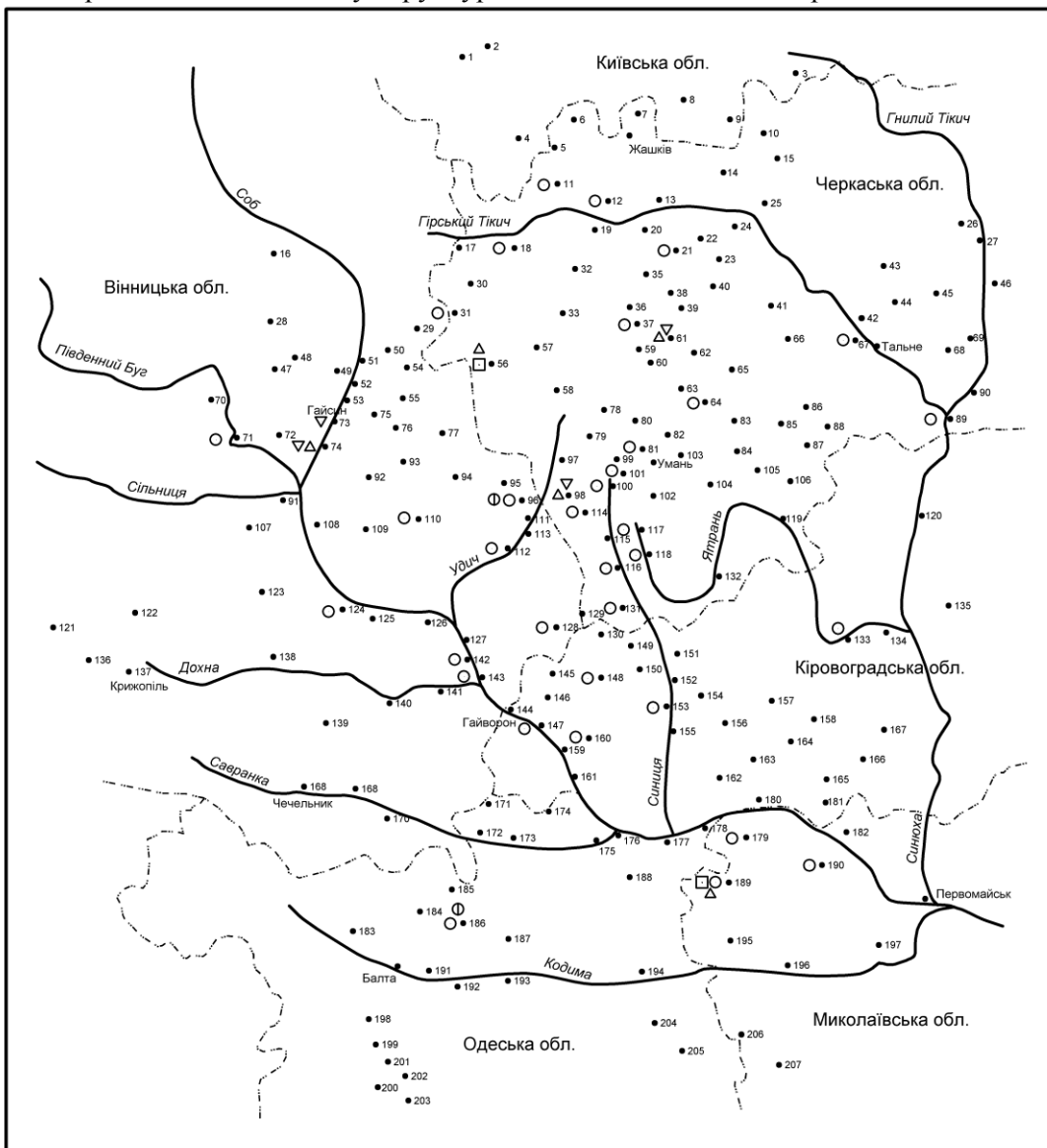
У говірці запозичені лексеми потрапляють під вплив внутрішньоговіркових законів і можуть змінювати свою фонетичну структуру. Явище фонетичної субституції є характерною рисою найдавніших українських лексичних запозичень з польської мови [4, 52]. Звук [ф] у східноpodільських говірках заступає звукосполучення [хв]: *хв'л'аницик* 'відросток кімнатної рослини' із *флянка* 'бедро', *хвіл'іжанка* 'чашка'. Фонетичні варіанти лексеми *зг'ребло* 'металева щітка для чищення коней' (< пол. *zgrabło* ЕСУМ, II, 253) демонструють усічення основи (*ж'ребло* / *з'ребло* / *з'ребо*), появу приставних голосних (*ізг'ребло*) та голосних в середині слова (*жги'ребло*), фонетичні субституції (*ск'ребло* / *зг'ребло* / *зг'ребло* / *жг'ребло* / *жг'ребло* / *жгре'бло* / *шк'ребло*), окремі з яких підтримуються функціонуванням в українській мові лексем *шкребти*, *скребти* зі значенням 'проводити по якій-небудь поверхні чим-небудь гострим, жорстким, дряпаючи або зачіпаючи' (СУМ, IX, 313). У запозиченнях з'являються протетичні приголосні [г], [в]: *ван'кір* 'бокова кімната, відділена від світлиці перегородкою' (< з польськ. *alkierz* (ЕСУМ, I, 61)), або втрачається етимологічний звук *вар'цаба* – *ар'цаба*. Втрату етимологічних звуків у говірках, для яких характерне вживання протетичних приголосних, мовознавці кваліфікують як процес «віддзеркалення» [2, 92]. Видозміна звукової структури слова може бути пояснена складністю запам'ятовування звукової оболонки «чужого слова» [1, 95].

Лексеми польського походження, які кодифіковано в «Словнику української мови», безумовно, функціонують з таким чи іншим значеннями у східноpodільських говірках і особливої участі у ареалогічних процесах не беруть, покриваючи весь досліджуваний ареал. У говірках вони часто вживаються із синонімами – вузьколокальними чи загальнонародними назвами, наприклад, *л'о́ха* – *сви́н'а*, *свино́матка*; *с'ма́ле'ц'* – *жир*; *танок* – *с'ходи*, *ві'рандочка*, *рун'дук*, *крил'це*.

Окремі полонізми утворюють у східноpodільських говірках острівні ареали. Наприклад, на суцільному ареалі лексеми *гу'батий* відзначено мозаїчні вкраплення й острівні ареали лексем *вар'гатий* та *тем'батий* на позначення людини з великими губами (к.№3). Вживання лексем *б'л'уз'ка* 'легка жіноча кофточка на гудзиках' та *ман'кет* 'кінцева частина рукава сорочки' підтверджують думку про членування східноpodільського діалектного ареалу на північну і південну зону (кк. № 6, 7). Лінгвогеографічна репрезентація лексем *па'ц'орки* / *па'церки* / *па'цер'ки* / *па'цурка* 'намисто' (к.№ 5), *кул'чик* 'сережка, вушна прикраса, дужка якої просмикується в мочку вуха' (к.№ 4), *вар'цаба* / *ар'цаба* / *вар'цаби* / *вар'цаб* (к. № 1) доповнюють попередні дослідження про межу південно-західного і південно-східного

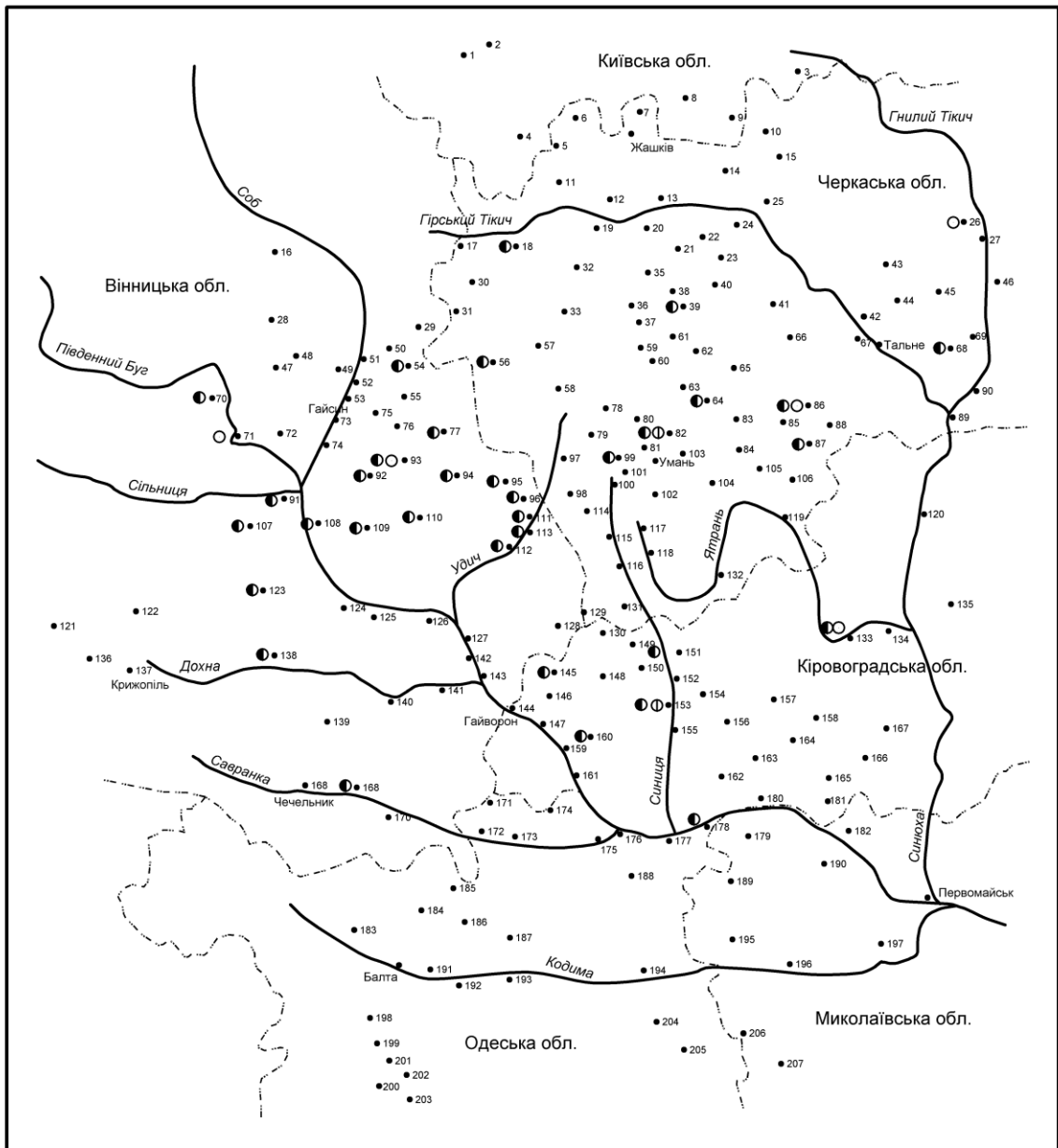
наріч української мови, яка займає територію західніше Умані і східніше річки Гнилий Тікич і утворює мереживо із шести пасом ізоглос [9, 33].

Отже, полонізми у структурі східноподільських говірок займають значне місце, хоч ізоглоси їх поширення не є визначальними для внутрішньої диференціації досліджуваних говірок. Найбільше полонізмів відзначено в мовленні респондентів старшого покоління в побутовій лексиці та лексиці на позначення одягу, взуття, прикрас, людини та її рис. Запозичена лексема, як правило, зберігає вихідне значення, з яким вона функціонувала в рідній мові, або розширює свою семантичну структуру. Вживання полонізмів у говірці сприяє виникненню синонімії. Інколи полонізми використовують як кваліфікатори додаткових сем. Адаптуючись до мовних законів говірки, лексеми польського походження зазнають зміни формальної структури. Згущення мережі досліджуваних говірок, якнайгрунтовніше опрацювання лексики різних тематичних груп дозволить удокладнити висновки про місце полонізмів у структурі східноподільських говірок.

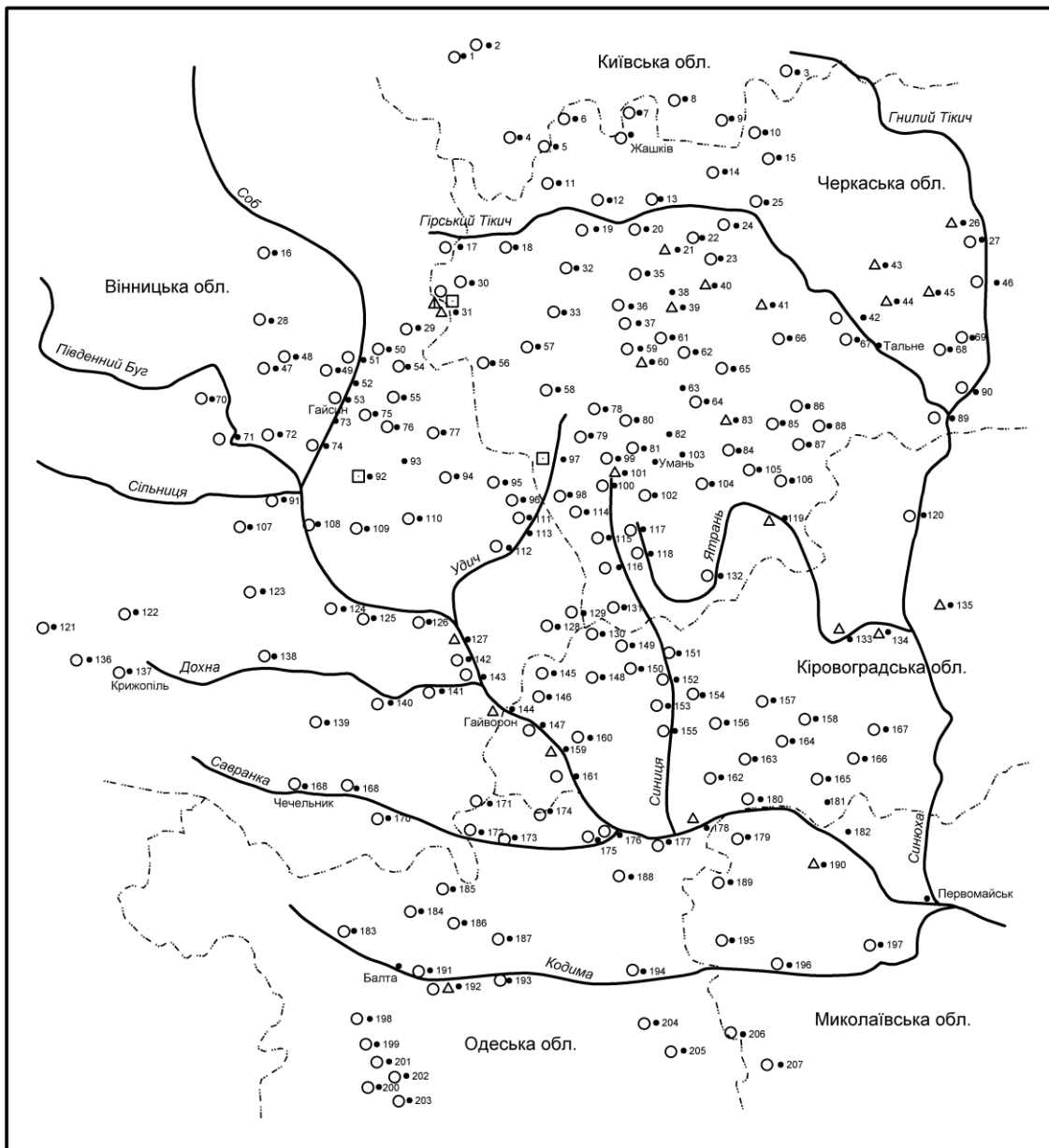
Карта № 1. Семантична структура лексеми *варцаба*

- 'одвірок, один із двох вертикальних брусів рами дверей'
- ⊖ 'вертикальні бруски рами вікна'
- 'підвіконня'
- ▽ 'коробка вікна'
- △ 'коробка дверей'

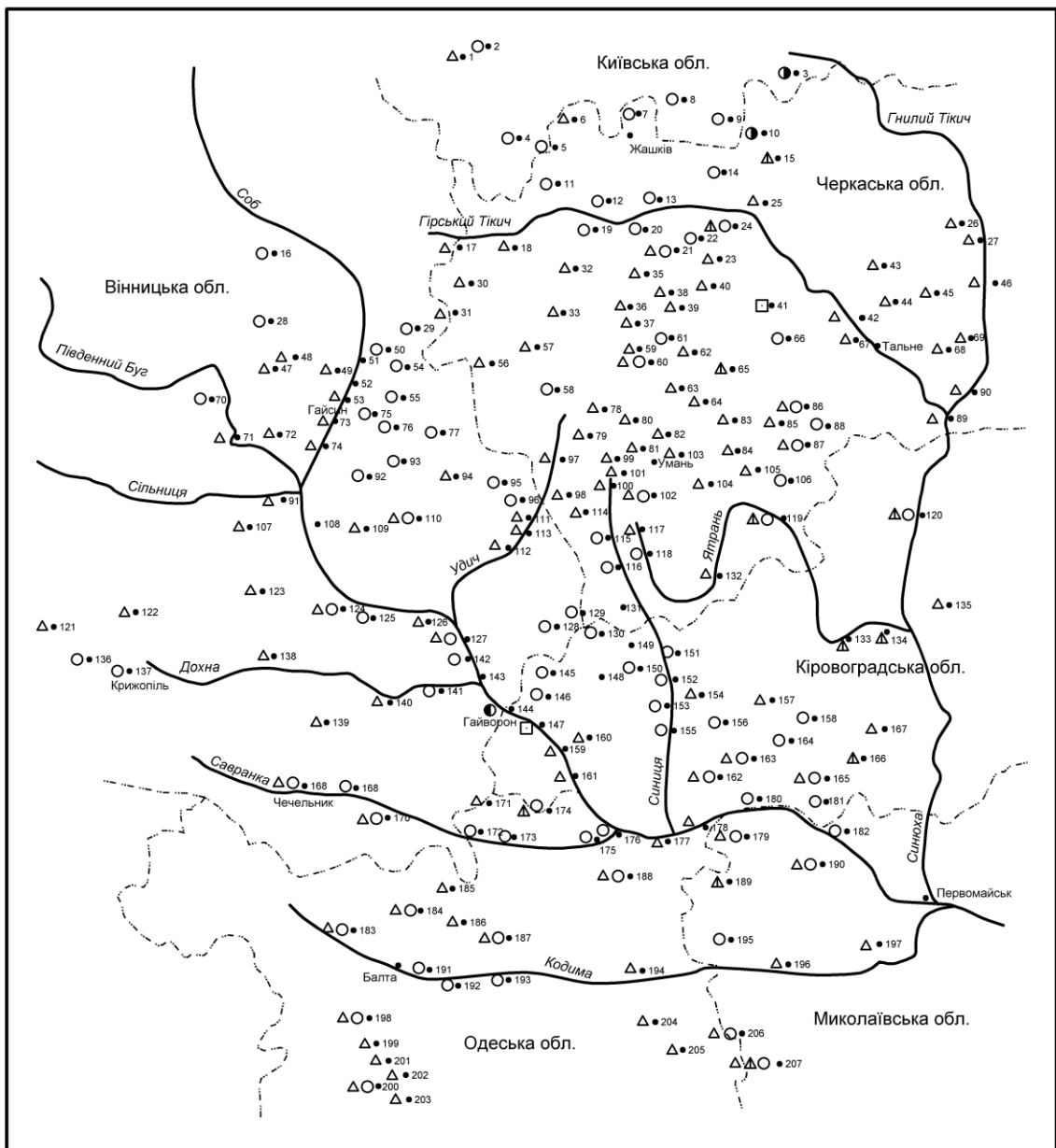
Карта № 2. Семантична структура лексики *слуп*

- ‘колода, з якої роблять опорні стовпи’
- ⊖ ‘перший брус, що кладеться на підвалину (товсту балку-основу дерев'яної стіни)’
- ‘товста балка, що є основою дерев'яної стіни’

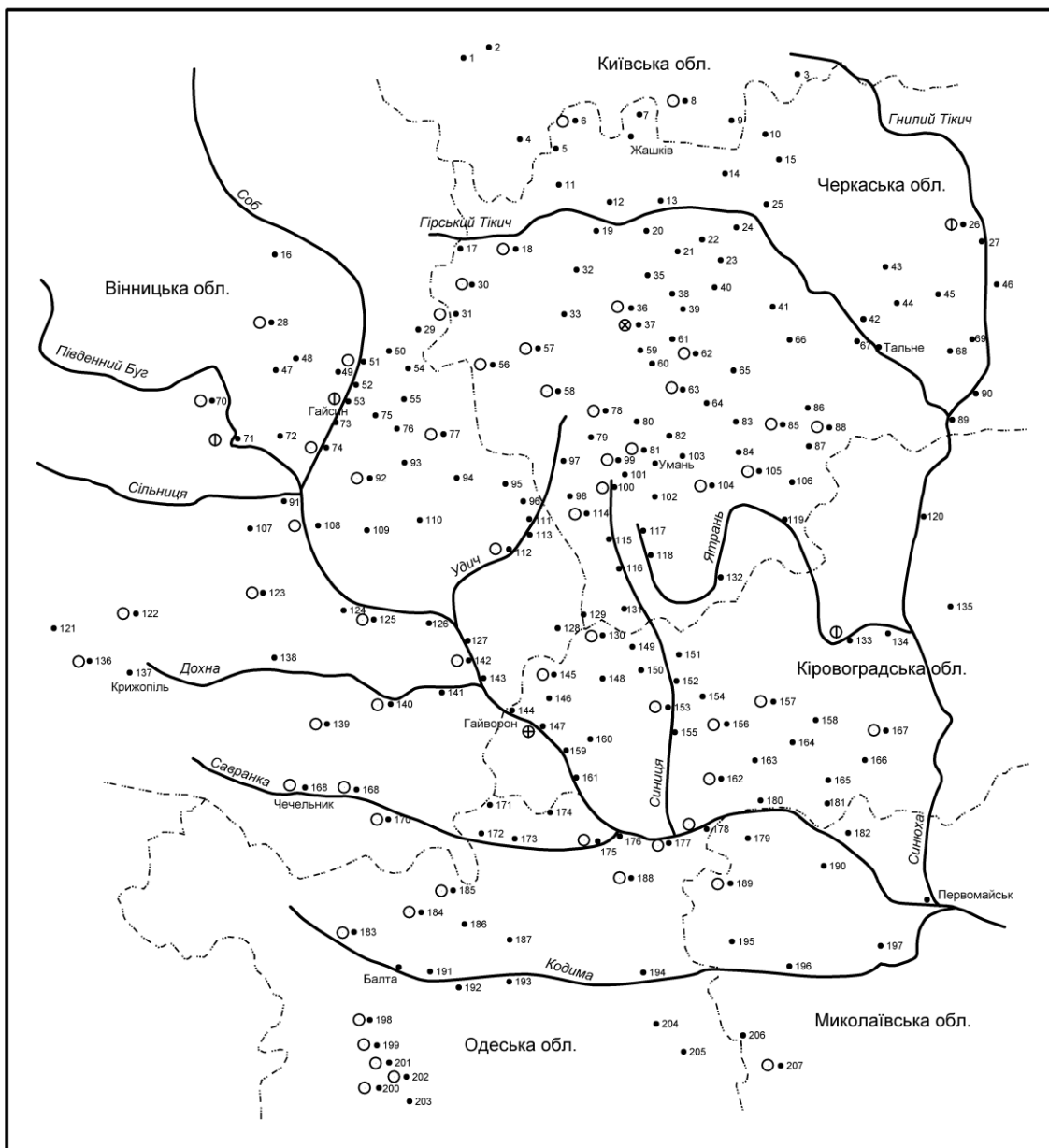
Карта № 3. 'Людина з великими губами'

- губатії
- △ ге'м'батії
- вар'гатії
- ▲ ге'м'батен'кїї

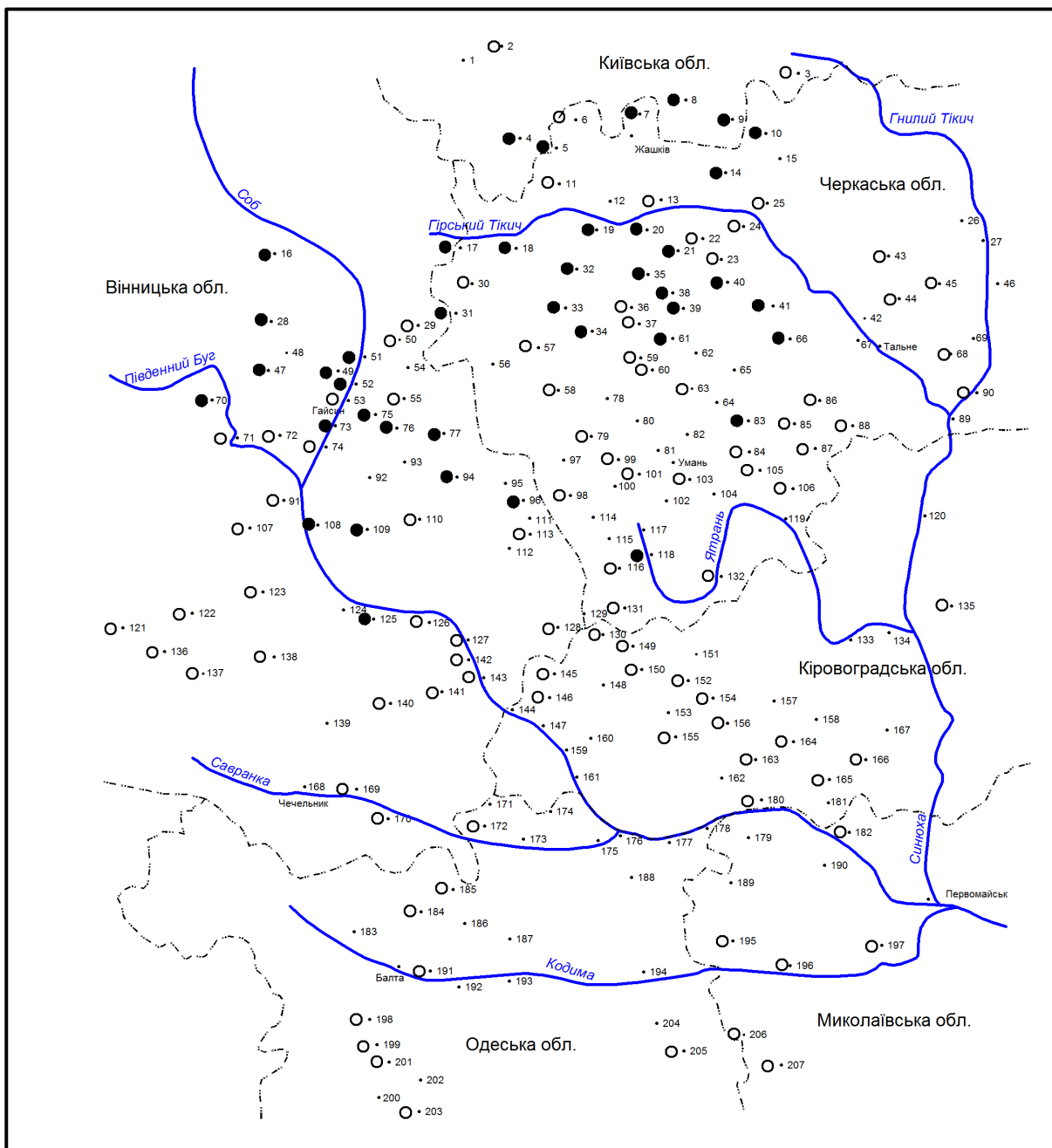
Карта № 4. 'Вушна прикраса, дужка якої просмикується в мочку вуха'

○	/кул'чик
●	коу'точок
⦿	/кіл'це
△	се'н/режка
▲	с'ер/га
□	за'вушниц'а

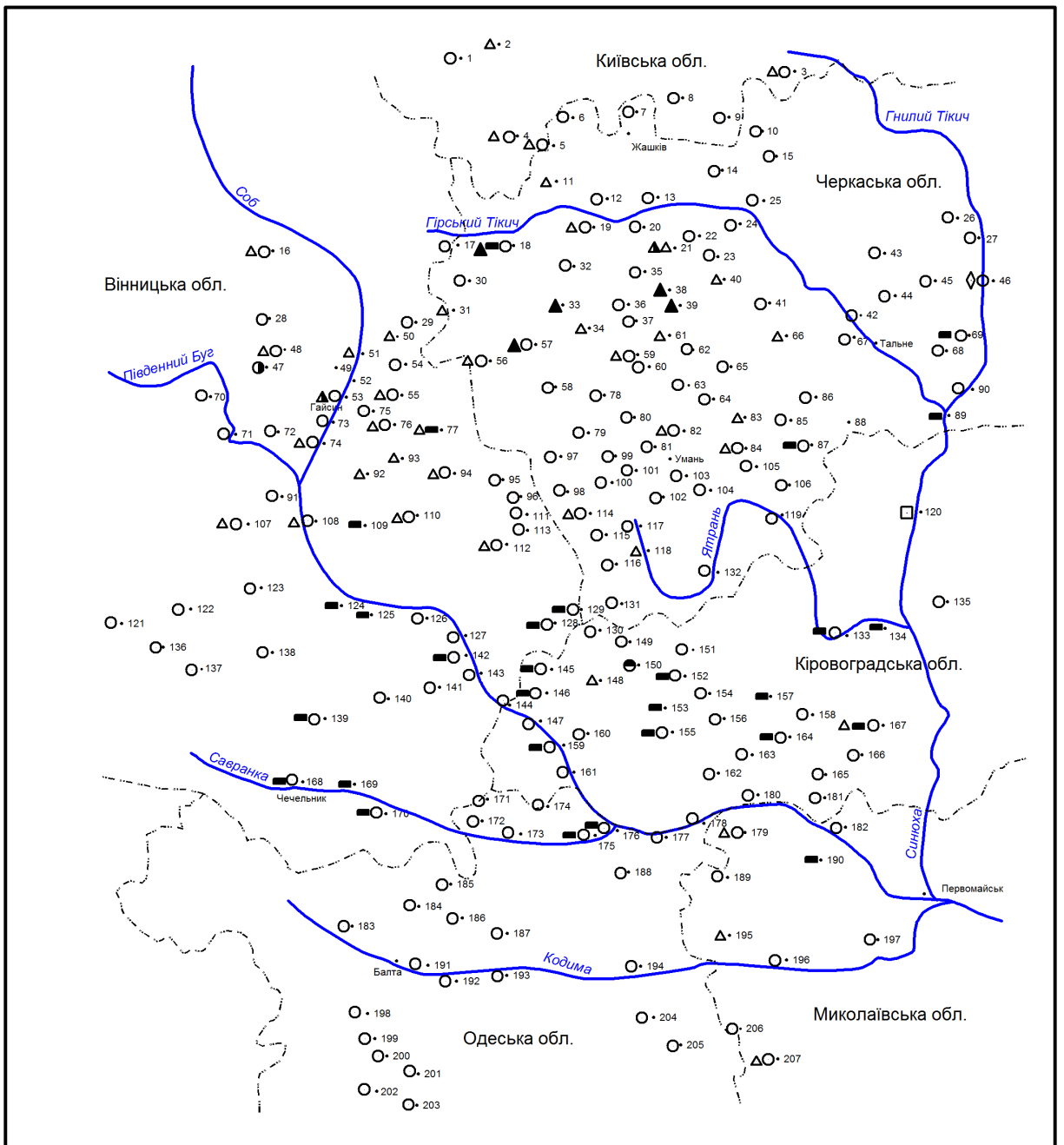
Карта № 5. Фонетична структура лексеми *пацьорки*

- па'ц'орки
- ⊖ па'церки
- ⊕ пацер/ки
- ⊗ па'цурка

Карта № 6. Фонетична структура лексеми *блузка* (за Березовською Г.Г.)

- /'луз'ка
- /'л'узка

Карта № 7 'Кінцева частина рукава сорочки' (за Березовською Г. Г.)

○	ман ^(о) жет	◇	обшлаг
●	ман ^(о) жета	△	чохла
⦿	манжетка	▲	чохло
■	манжет	▲	чохол
□	запасник		

ЛІТЕРАТУРА

1. Блинова О. И. Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии / О.И. Блинова // Вопросы изучения лексики народных говоров. – Л. : Наука, 1972. – С. 92 – 104.
2. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П.Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.
3. Гумецька Л. Л. Способи освоєння запозиченої лексики / Л.Л. Гумецька // Дослідження і матеріали з української мови. Т. V. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 57 – 69.
4. Гумецька Л. Л. Морфематичні субституції в найдавніших українських запозиченнях з польської мови / Л.Л. Гумецька // Питання слов'янського мовознавства. – 1963. – С. 52 – 56.
5. Кузнець Т.В. Населення Уманщини в ХІХ на початку ХХ століття: Монографія / Т.В. Кузнець. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 195 с.
6. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1985. – 126 с.
7. Олексієнко С. І. Про способи освоєння лексичних запозичень (на матеріалі східнослов'янських пам'яток ХІV – ХVІ ст.) / С.І. Олексієнко // Мовознавство. – 1974. – № 6. – С. 41 – 47.
8. Олексієнко С. І. Про лексико-семантичний розвиток запозичень (на матеріалі східнослов'янських пам'яток) / С.І. Олексієнко // Мовознавство. – 1985. – № 4.
9. Тищенко Т. М. Ареальна стратифікація східноpodільських говірок / Т. М. Тищенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 31 – 38.
10. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
11. Хобзей Н. В. Дещо про запозичення в мовленні львів'ян у контексті південно-західного та північного наріччя української мови / Н. В. Хобзей // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі і часі : зб. наук. пр. – Вип. 9 / упоряд. Г. Л. Аркушина. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – С. 163 – 172.

ДЖЕРЕЛА

- Березовська – Березовська Г.Г. Словник назв одягу та взуття у східноpodільських говірках. – Умань: Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.
- Грінченко – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1–4.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.
- Лексикон – Лексикон львівський: поважно і на жарт. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009 – 672 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.– Т. 1–11.
- Brückner – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1927.

В статті показано участие лексем іноязычного происхождения в номинационных и ареалогических процессах в восточноpodольских говорах, определены наиболее открытые к заимствованиям группы лексики; указаны особенности усвоения иноязычной лексики в говорах.

Ключевые слова: восточноpodольские говоры, заимствованная лексика, ареалогия, номинация.

The article deals with the application of the lexemes of foreign origin in the name formations and arealological processes in the dialects of Eastern Podillya; the most frequently borrowed groups of names are defined; the features of usage of borrowed vocabulary in the dialects of Eastern Podillya are indicated.

Keywords: nomination, dialects of Eastern Podillya, borrowed names, areology, name.